

Journal of Iranian Studies
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 17, No. 34, Winter 2019

The reflection of Manichean beliefs in Arabic literature
(Relying on the poems of Abu al-Atahiah,
Abu Nawas, Abu al-Ala, and Bashar)*

Abbas Karimi¹
Shahriar Hemmati²

1. Introduction

Undoubtedly, the Religion Circuit human has always been looking for ways to approach his God in the field of religion and beliefs. In this context, mysticism, zeal and Sufi are tangible and familiar words for all religions. When we reach Sufi beliefs in different religions, Suddenly we will notice the convergence of the themes in some of them, which themselves created the hypotheses in the background of its origins. Mani religion as one of the oldest patterns of asceticism in ancient Iran has special components. The slowest reflection of Man's religion is its mystical dimension, and it is based on the knowledge or cognition that is called the "Genus" in this tradition. Mani introduced the exquisite insight with the name of cleanliness, and considered it superior to the purification of body, and everywhere referred to it as the term "living water" . According to the Manichaeon view, human beings in this world are struggling with light and darkness and have to save themselves from the clutches of evil and darkness. The extent of the propagation of this religion in the third to the ninth centuries was

*Date received: 29/05/2017
Email:

Date accepted: 02/10/2018
karimiabass90@gmail.com

1. Ph.D. student of Arabic language and literature, Razi University, Kermanshah, Iran
(Corresponding author).

2. Associate professor of Arabic language and literature, Razi University, Kermanshah, Iran.

comprehensive, but in the Middle Ages they continued to live in secular sects. Efforts to reset the signs of this religion after the arrival of Islam into Iran is difficult. With the fall of the Umayyad caliphate and the advent of the Abbasid, with the support of the Persians and the help of the desire of the dwindling civilization of the ancient Persians, the translation movement of scientific works was formed. And the Iranians were able to offer their own civilization to Islamic civilization. Although the familiarity of the Arabs with the Manichean ideas is related to the time of Anoushirvan. That is, when Masdak believed in the Kish Mani, escaped to the Hejaz lands. But the emergence of these ideas in literature dates back to the time of the establishment of the Abbasid caliphate. When less professional poetry can be found, his court is devoid of components of Man's thought, such as worldliness, rationalism, degeneration of the body, or darkness, and the supremacy of the soul, or the same brightness.

2. Methodology

This study is based on the descriptive analysis method by using library research and studying the mythical elements constituting the myth. The researcher's attempt is to answer certain questions of some thinkers of the field of literature in this space. Did the Arabic orderists follow the order of the ancient Persians? Or are the two herders of the other gorges? The purpose of this study was to clarify that the application of the components of Manichaean mysticism in the structure of the wicked poems after the advent of Islam.

4. Discussion

Mani was born in 216 AD in the southeast of Ctesiphon, a city in the southeast of Tigris, in the middle of Rhonda. Although they have given him the nickname "Al-Babylou", However, he does not have a Babylonian principle because his parents are Iranians. His father from Hamadan and his mother was a descendant of the Parthian princes. Manichaeism is a deep manifestation of old and old-world beliefs in Iran. Undoubtedly, worldview and recognition of Manichaeism's mysticism has been based on Gnostic beliefs. Genus is a Greek word for Indian and European origins. This term has been used in Adaptive Diction

And reflects an ancient intellectual trend that emphasized the awareness of mystic secrets . (Ismail Pour; 1373: 13). The basis of Gnostic thought was based on the refinement and cultivation of the soul. It seems that this religion has focused on specific points and doctrines for the promotion of mental health and soul's health. According to Mani followers, the material world is a combination of light and darkness. The phenomenon of darkness, which is the same evil, is overcome in the world and it is the duty of man to release the inner light and the light of the divine. The basis of their thought is the result of the battle between darkness (body) and light (soul). This colorful gem must be freed from this material world and go to heaven. It should be noted that, according to researchers and evidence, it can be claimed that "Ismailis is the first group of Muslims who, in the nineteenth century, were influenced by gnosis and Mani as their core ideas. Gnostic thoughts and myths were most likely transmitted to the Shia and Ismaili groups through Slaves that had converted to Islam in the Baniyama period and lived in Kufa. It is clear that the great role of the Persians in overthrowing the Umayyads and the transfer of power to the Abbasid dynasty can not be easily passed. After that, with the support of the Iranian people present in the ruling apparatus, the movement of translation and transfer of knowledge was formed from various nations, especially Iranians. Western historian Nicholson believes in this regard: "Despite the lack of clear evidence, the prominent position of the theory of knowledge in the thought of the first Sufi reflects their contact with the Gnostic tradition. (Nicholson, 1382: 52). This research has decided to study the components of mystical mysticism among the Arab poets during the Abbasid period. Hence, it is necessary to refer to some of the main vocabulary of Mani's thought and then to mention some of his poems.

Light and Darkness: Mani believes that the material world is a combination of light and darkness. The phenomenon of darkness, which is the same evil, is dominated by the world, and the duty of man is to liberate inner light and light Yisada. An example of Mani's

literature about this: "I knew the bright prince / that is the tree of life / I found darkness / the tree of death" (Ismail Pour, 2002: 47). Shahriar of Darkness is the true embodiment of evil But Shahriar of brightness instead of Ahura Mazda, is the same Zervan. The action of evil, without any provocation by the god of light, is like an invasion. In this way, the reflection of Abu al-Atahiya's thought was enough to convey the meaning of Zedekh (2).

Good and Evil are couples / So a product and therefore a product
It seems that Abu al-Atahiyeh during Abbasid rule, which is the beginning of the direct influence of Islamic civilization on Iranian civilization, decided to base his discourse on a combination of the main theme of Manichaean mysticism and its integration with the structure of Islamic mysticism.

Rationalism and wisdom: Another basic approach to Man's thought is reason and logic. In Arabic literature, rationalism has been so dominated by poets that the great ones, such as Abu al-'Ala'a al-Ma'ari, have long sought to unconsciously inherit this inner gem:

O God, be devoted to the / Ask him every reason

(Al-Ma'ari, 1381: 642)

travel: The purpose of the trip is to recapture and retrieve the inner gem of man, The pearl, or the same spirit that was seen in Manichaean mysticism as a symbol and symbol, During a human journey, It's like a colorful gemstone in the world of dirt. The horizons of mystical thoughts in Arabic literature, especially during the Abbasid period, are not exempted from such examples.

We are only a vehicle with a travel / Day, to the shadow of the two separated

(Abu-Ataa, 1997: 347)

Contentment, distraction from the creation: Because the ghost has a divine structural spirit And the root of the body is devilish Therefore, the body should be pressed to grow along with the weakening of the body and then its darkness, the spiritual or divine dimension of it. Abū Al-Atahijah, in the literature of the Abbasid period, spoke in his oneself with his tomb:

(Abu al-Atahi: 1997: 320)

The same is true for us / Even when we are not supported
Avoiding Wine: Avoiding drinking wine that somehow causes evil and darkness helps freedom of soul and human separation from material dependencies. Although certainly based on Islamic principles, wines are considered haram and Muslims avoid wine based on it , But it was very common in the Umayyads and Abbasids. Sheikh Mireer's approach to wine-making in addition to the Islamic roots also speaks of his tendencies to the principles of Manichaean Sufism .

Do not drink wine/for the condition
Go eat and grief

(Maari, 1381: 406)

4. Conclusion

The main strategy of faith is based on the duality of the body and soul, in which liberation is achieved only with the spiritual truth. After the advent of Islam in the land of Iran and the replacement of the new religion, it was difficult to completely eliminate the previous beliefs. Hence, after the passing of the Muslim conquests and the deployment of peoples under the brink of new sovereignty, oppressed ideas and ideas became an exquisite phenomenon, replacing some Islamic beliefs. Including asceticism and mysticism. o give Islam an inspiration to Manichaean beliefs can be seen as the cradle of the establishment and expansion of their ideas in the Muslim world. This approach was developed by Iranian translators and the foundation for the development of Sufism with Iranian essence and Islamic nature. The study of the teachings of the Religion of Mani in the context of the teachings of the Arab poets during the Abbasid period brings us to the idea that the influence of this religion has become so rooted in the literature of this period that no one can oppose it. Reading some common ground on the content, content and vocabulary, along with their adaptation to Manichaean's conception, is very involved in forming the hypothesis that the origins and virtues of these thoughts can be shared.

Key words: Prohibited, abbasi's poems, mystic mani

References [In Persian]:

-ardestani rostsmi, h. (1393). the Gnostic (mysticism) of ismaili in the words of abu'l-al-ma'ari and naser khosrow ghobadiyani. the mysticism chapter in islamic literature, 5, 20, 176-195.

-azarandaz, a. (1391). the concept of wisdom in the religion of mani, 11, 22, 155-169.-

- Christensen, a. (1377). iran took time sasanian. translated by yasemi, r. Tehran: donyaye ketab publishers.

-dekre, f. (1380). Mani and Mani tradition. translation by Bagher, a. tehran: Farzan rooz Publishing.

-ebrahimi,m. (1381). f arsi description off sight-oalzand. Kordestan: The University of kordestan.

-esmaelpor,m.(1383). The Creation Myth in Mani Religion. Tehran: karvan.

-eliadeh,m. (1373). gnosticism and manny (Researches). translation by abolghasem Ismail Pour. Tehran: fekre rooz.

-farokh, o. (1381). Philosophical Beliefs Abu al-'Ala, Philosopher Ma,are. translation of Khodi Jam, h. tehran: firoozeh publishers.

-Purnamdarin, t. (1375). coded and fictional stories in farsi. tehran: scientific and cultural publishing.

-Nicholson, r. (1382). Mysticism of Muslim Sufis. translation of asadollah,a. mashhad: Mashhad University.

-rahimian, s. (1383). the basics of theoretical mysticism. tehran: publication of the samt.

-vameghi, e. (1378). many and Manichaeon writings. tehran: research center for islamic art and culture.

References [In Arabic]:

- abo-atahie. (1997). divan poetry. description by: dr faroogh altebaa . beirut: daro-argham.
- abo-novas. (1998). divan poetry. description by: ahmad abdolmajid alghazali. beirut: daro- alarabi.
- badavi, a. (1980). history of disbelief in islam. Iraq: al Arabiya publications.
- Bashar (2012). divan poetry. beirut: Dar al-koto,elmie.

مجله مطالعات ایرانی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال هفدهم، شماره سی و چهارم، پاییز و زمستان ۱۳۹۷

بازخورد باورهای مانوی در ادبیات عرب

(با تکیه بر سروده‌های ابوالعاهیه، ابونواس، ابوالعلاء و بشّار)*

عباس کریمی (نویسنده مسئول)^۱

دکتر شهریار همتی^۲

چکیده

بررسی مؤلفه‌های عرفان در ادبیات جهانی به نوعی خبر از تقارب خاستگاه در همه آنها دارد. از جمله کهن‌ترین الگوهای عرفان، مانی و اندیشه‌های زهدمآبانۀ اوست. وی با درایت تمام منجی‌گری را از مسیحیت، ثنویت را از زرتشتی و تناسخ روح را از مذهب بودایی برگرفت. بُن‌مایۀ عرفان او هبوط روح، رهایی آن از دنیای تاریکی و پاکیزگی روان بوده، که از آن به «آب زنده» یاد کرده است. هدف این پژوهش آن است که میزان قدرت، نفوذ و اثرپذیری شاعران زهدمسلك تازی از بُن‌مایه‌های کهن‌الگوی عرفان مانی، بازخوانی کند. شیوۀ پیش‌رو تطبیق مهم‌ترین مؤلفه‌های اندیشه مانی است. این رویکرد حاکی از آن است که پس از ظهور اسلام و به‌خصوص در دوره عباسی، شاعران تازی با آگاهی و اطلاع در کلام منظوم خویش از باورهای کهن ایرانی بهره برده‌اند. اشتراک مضامین و واژه‌ها در این مجال نمی‌تواند اتفاقی باشد، بلکه تأییدی است بر تقدّم خاستگاه آن در بین ایرانیان باستان. این فرضیه می‌تواند بیانگر جوهره‌ای از پویایی تمدن ایران در دل تمدن اسلامی باشد.

واژه‌های کلیدی: زهدیات، سروده‌های دوره عباسی، عرفان مانوی.

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۷/۰۷/۱۰
karimiabass90@gmail.com

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۶/۰۳/۰۸
نشانی پست الکترونیک نویسنده مسئول:

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات عرب دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.
۲. دانشیار زبان و ادبیات عرب دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.

۱. مقدمه

بدون شک انسان دین‌مدار در گستره دین و باورهای خود همواره در جستجوی مسیرهایی برای تقرّب به خداوندگار خویش بوده است. در این میان عرفان، زهد و صوفی‌واژه‌هایی ملموس و آشنا برای تمام ادیان هستند. وقتی به آبشخور باورهای صوفیانه در ادیان مختلف می‌رسیم، به ناگاه متوجه تقارب مضامین در برخی آنها خواهیم شد که خود باعث بوجود آمدن فرضیه‌هایی در پیشینه خاستگاه آن شده‌است. آیین مانی به‌عنوان یکی از کهن‌ترین الگوهای زهد در ایران باستان حاوی مؤلفه‌های ویژه‌ای است. دیرنده‌ترین بازتاب آیین مانی، بُعد عرفانی آن است و اساس آن معرفت یا شناختی است که در این آیین «گنوس» نام دارد. مانی بینش بدیعی با نام پاکیزگی روان مطرح کرد و آنرا برتر از طهارت تن دانست و در همه جا از آن با اصطلاح «آب زنده» یاد کرد. بر اساس دیدگاه مانویان بشر در این دنیا گرفتار جدال نور و تاریکی است و بر اوست که خویش را از چنگال اهریمن و تاریکی بازستاند. وسعت انتشار این آیین در سده‌های سوم تا نهم به شکل فراگیری بود اما در قرون وسطی به‌صورت فرقه‌های پراکنده‌ای به حیات دینی خود ادامه دادند.

آنچه در این مجال بیش از هر چیز دیگری اهمیت دارد، نه بُعد دینی و یا هنری آیین مانی، بلکه گستره نفوذ آن در ادبیات است. «نوشته‌های هفت‌گانه‌ای که از مانی باقی مانده و آثار منظوم و منثور شاگردان و پیروان بلندپایه مانوی در سده‌های چهارم و پنجم میلادی، ادبیات ژرف و گسترده‌ای را پدید آورده است.» (اسماعیل‌پور، ۱۳۸۱: ۴۵). کوشش برای بازنشانی نشانه‌هایی از این آیین پس از ورود اسلام به ایران کار دشواری است و این از آن رو است که ادبیات ایران تا قرن سوم هجری، گرفتار رکود و سکوتی گردید که نمی‌توان با عقیده‌ای راسخ در مورد آن سخن گفت؛ زیرا نمونه‌ای در ادبیات پارسی اصولاً یافت نمی‌شود.

با افول خلافت اموی و ظهور عباسیان و با پشتیبانی ایرانیان و کمک‌خواهی از تمدن غبارگرفته ایرانیان باستان، نهضت ترجمه آثار علمی شکل گرفت و ایرانیان توانستند تمدن علمی خود را برای تمدن اسلامی عرضه کنند. البته که پارسیان نیز در کنار آن از آیین اسلام بهره‌مند شدند. نهضت ترجمه متون غیر عربی این باور را در ما تقویت می‌کند ادبای

عرب با فرهنگ و تمدن دیرین ایران زمین آشنا و خودآگاه و شاید هم ناخودآگاه با برخی اندیشه‌های آن آشنا گشتند؛ از جمله، عرفان مانوی که موضوع پژوهش حاضر است. ساختار عرفان مانوی را می‌توان آبخور صد‌ها شاعر و متون ادبی دانست که گذر از قالب تاریک و ستر جسم و تربیت روح را راهی برای رستگاری می‌شناخته‌اند. هرچند پیشینه‌آشنایی اعراب با اندیشه‌های مانوی مربوط به زمان انوشیروان است؛ یعنی زمانی که مزدکی‌های معتقد به کیش مانی، به سرزمین‌های حجاز گریختند، اما بروز این اندیشه‌ها در ادبیات به زمان استقرار خلافت عباسیان مربوط می‌شود. زمانی که کمتر شاعری زاهد مسلکی را می‌توان یافت، دیوانش عاری از مؤلفه‌های اندیشه‌ی مانی مثل دنیاگریزی، عقل‌گرایی، خوارداشت جسم یا همان تاریکی و والاداشت روح یا همان روشنایی باشد؛ یعنی همان مؤلفه‌هایی که زمانی اصول تصوف و زهد در بین پیروان مانی بوده است.

۱-۱. شرح و بیان مسئله

بازخوانی مؤلفه‌های زهد در ادبیات عرب دوره‌ی عباسی، مخاطب را با برخی نشانه‌ها مواجه کرده که گرایش ذهنی هر پژوهشگری را ناخودآگاه به سوی تقارب بن‌مایه‌های زهد دوره‌ی عباسی با عرفان ایران باستان سوق می‌دهد. کاربرد واژه‌ها کاملاً با ادبیات مانوی انطباق دارد. این پدیده را نمی‌توان گرایشی اتفاقی پنداشت. از این رو انگیزه‌ای برای این پژوهش پدید آمد که با تطبیق مؤلفه‌های زهدمآبانه اشعار دوره‌ی عباسی با بن‌مایه‌های غالب در عرفان مانوی، به برخی سؤال‌ها و فرضیه‌ها در این زمینه پاسخ گوید.

۱-۲. پیشینه پژوهش

در مورد کیش مانی، عرفان، اندیشه‌ها و عقاید او مطالب زیادی به رشته‌ی تحریر درآمده است. آنچه بیش از سایرین در این راهبرد مورد توجه است عبارتند از: - میرچا الیاده. آیین گنوسی و مانوی. ترجمه‌ی دکتر ابوالقاسم اسماعیل‌پور. نشر فکر روز. ۱۳۷۳: این کتاب ارزشمند تلاشی گروهی از پژوهشگران مختلف در زمینه بررسی بنیادین اندیشه‌های مانی است. اساس این کتاب یافته‌های باستان‌شناسان و مربوط حوزه ادبیات مانویان می‌باشد. میرچا الیاده در این اثر سر ویراستار است.

-دکتر ابوالقاسم اسماعیل پور. *اسطوره آفرینش در آیین مانی*، ۱۳۸۳، نشر اندیشه‌سازان: سعی نویسنده بر آن بوده تا آیین مانی را بر اساس اسطوره‌های آفرینش ایشان بازنمایی کند و در این مجال نهفته‌های ادبی ادیبان آنها نیز قابلیت بازخوانی پیدا کنند.

و مقالاتی که ذکر همه آنها در این مجال نمی‌گنجد:

- آذرانداز، عباس. «مفهوم خرد در آیین مانی»، *مجله مطالعات ایرانی*، شماره بیست و دو، پاییز ۱۳۹۱، صص ۱۵۵-۱۶۹: از آنجا که خرد در کیش مانوی به مثابه تکیه‌گاه مهمی محسوب شده این پژوهش بر آن بوده تا میزان اهمیت موضوع خرد را در میان باورهای پیروان آیین مذکور نشان دهد.

-اردستانی رستمی، حمید رضا. «گنوس (عرفان) اسماعیلی در سخنان ابوالعلاء معری و ناصر خسرو قبادیانی»، *مجله عرفانیات در ادب فارسی*، زمستان ۱۳۹۳ - شماره ۲۰ صص ۱۷۶ تا ۱۹۵: در این پژوهش با معیار قرار دادن اندیشه گنوسی، اشعار این دو شاعر را مورد سنجش قرار داده تا میزان تأثیرپذیری آنان را از اندیشه‌ها و باورهای مانوی و سپس اسماعیلیه مورد مذاقه قرار گیرد.

- اسماعیل پور مطلق، ابوالقاسم. «بازتاب فرهنگی کیش مانوی»، *مجله شناخت*، بهار ۱۳۸۱ - شماره ۳۳؛ صص: ۳۲۳ تا ۳۳۴: این پژوهش بازتاب فرهنگی مانوی را در سده‌های نخستین دوره اسلامی نشان می‌دهد؛ از جمله بازنشانی مؤلفه‌هایی مثل: طرد حیات زمینی و نفی مادیات و پرداختن به امور اخروی از طریق تصوف و عرفان اسلامی.

- فرشته جعفری؛ محسن عامری. «آیین گنوسی و تأثیرات آن بر عقاید عارفان مسلمان». *پژوهشنامه مذاهب اسلامی*، بهار و تابستان ۱۳۹۵، صص ۱۴۳-۱۵۹: نویسندگان تلاش نموده‌اند تا مؤلفه‌های عرفان مانی را در عقاید عارفان مسلمان بازنمایی کنند.

- مریم حسینی. «مروراید جان در صدف تن»، *مجله دانشکده علوم انسانی دانشگاه سمنان*، زمستان ۸۷ شماره ۲۵؛ صص ۴۹-۶۴: مروراید جان همان عقل است که یکی از ستونهای اساسی آیین مانوی است. این پژوهش نشان داده چگونه و چرا خرد و عقل در آیین مانی مورد اهمیت بوده است.

۳-۱. ضرورت تحقیق

بازخوانی ادبیات زهد در دوره اسلامی، مخاطب را با برخی اشتراکات در مضمون، محتوا و نیز برخی واژگان مواجه کرده است. از این رو بازنشانی تقدّم خاستگاه برخی مؤلفه‌های عرفان دوره عباسیان، اساس پژوهش حاضر قرار گرفت. کوشش پژوهشگر آن است که به سؤال‌های احتمالی برخی اندیشمندان حوزه ادبیات در این مجال پاسخ دهد: آیا زاهدان نظم‌گوی عرب از نظم‌گویان ایران باستان پیروی کرده‌اند یا اینکه هر دو میراث‌خوار آبخوری دیگرند؟ پیش‌آمد چنین پرسش‌هایی از دیرباز همواره چالش بین پژوهشگران بوده است. تقدّم، تأخّر و یا تقلید هر کدام از دیگری در کانون این چالش‌ها بوده است. هدف این پژوهش، روشن‌داشت کاربرد مؤلفه‌های عرفان مانوی در ساختار اشعار زهدانه پس از ظهور اسلام است. با اتکا بر این رویکرد حتی می‌توان در برابر آرا و نظریه‌های پژوهشگرانی همچون عمر فروخ^۱ ایستاد و پاسخ منطقی ارائه کرد. بر این اساس می‌توان اذعان کرد بخش بزرگی از چارچوب اندیشه‌های عرفانی در ادبیات هر دو زبان، متأثر از آیین مانی است و این نشان از آگاهی ایشان از این کهن‌الگوی تاریخی و تأثیر پذیری آنها از آبخور عرفان او است.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. بازخوانی و تطبیق مؤلفه‌های عرفان مانی

«مانی در سال ۲۱۶ میلادی در جنوب خاوری تیسفون، شهری در جنوب خاوری دجله، واقع در میان‌رودان به دنیا آمد. هرچند لقب «البابلیو» را به او داده‌اند، باین حال او اصل بابلی ندارد، زیرا پدر و مادرش ایرانی‌اند. پدرش بومی همدان و مادرش از تبار شاهزادگان اشکانی بود.» (الیاده، ۱۳۷۷: ۱۰۷). آیین مانی، تجلّی عمیق باوری قدیمی و نیز کهن‌الگویی در گستره ایران زمین است. در مورد گسترش این کیش همین بس که بدانیم به‌گونه‌ای فراگیر در سده‌های سوم تا نهم میلادی گستره جغرافیای وسیعی فرا گرفت. «بعدها در قرون وسطی به‌صورت فرقه‌های پراکنده در ایران، سوریه مصر، آفریقا، بلغارستان، یوگسلاوی و فرانسه به حیات دینی خود ادامه داد.» (اسماعیل‌پور، ۱۳۷۳: ۱۳).

بدون شک جهان‌بینی و شناخت عرفان مانوی بر باورهای گنوسی استوار بوده است. «گنوس واژه‌ای یونانی از ریشه هند و اروپایی است... این اصطلاح از زمانهای پیش در دین‌شناسی تطبیقی به کار رفته است و نشان‌دهنده جریان فکری کهنی بود که بر آگاهی از رازهای ایزدی تأکید می‌ورزیده است.» (همان).

پی‌ریخت اندیشه گنوسی بر اساس تهذیب و تزکیه نفس بوده است. گویی این آیین برای ارتقای روان و سلامت روح به نکته‌ها و آموزه‌های ویژه‌ای توجه و تمرکز داشته است. جلوه‌گاه تبدلات زاهدانه مانی، هبوط روح است، هبوط روح یا هبوط نور از دنیای بهشتی به این دنیای پست؛ همان تجربه‌ای که بعدها عرفای اسلامی هم آن را بیان کرده‌اند. به اعتقاد پیروان مانی دنیای مادی ترکیبی از نور و تاریکی است. پدیده تاریکی که همان شر باشد بر دنیا چیرگی یافته و رسالت انسان، آزاد کردن نور درونی و نور ایزدی است. جان‌مایه اندیشه ایشان، زاینده نبرد میان تاریکی (جسم) و نور (روح) است. این گوهر رنگین باید از این دنیای پست مادی آزاد شود و به بهشت برود:

...روح پاسخم داد: منم نازک زاده‌ای بی آزار پدر/ با جهان خاکی در آمیخته‌ام/ و آزار بینم (اسماعیل پور؛ ۱۳۸۱: ۴۸).

رہیافت مانی در این شرایط آزاد کردن روح از بند جسم است:

بر نفس خویش گریم/ بود کزان رستگار شوم/ از ترس دد و دام / که یکدیگر را همی بلعند (همان).

«آیین مانوی مروج رستگاری و تبلور گوهرهای روشنایی و نیز تاریکی است.» از تمثیل‌های مانوی چنان بر می‌آید که انسان، بُنی اهریمنی و ظلمانی دارد... رستگاری ممکن نیست و تنها راه رستگاری به دور افکندن این لباس و پوشش عاریتی است که اهریمن بر انسان پوشانیده» (وامقی، ۱۳۷۸: ۶۹). از سوی دیگر علاوه بر رستگاری و لزوم آن، دانش نیز یکی از ستون‌های اصلی اندیشه مانوی است؛ بنابراین «معرفت، آگاهی و خرد مهم‌ترین ویژگی‌های کیش مانی است، از این رو، جنبه عرفانی این کیش اهمیت خاصی دارد.»

(اسماعیل پور، ۱۳۸۱: ۲۳). بازتاب این ویژگی‌ها ارائه جهان‌شناختی ژرف‌تر و گسترده‌تر است:

مردمان را خرد و دانش، آموزم و ایشان را از آز و اهریمن رهایی دهم.....(همان).
اگر بخواهیم به شکل موجزی اندیشه‌های این آیین را بررسی کنیم می‌توان آنرا در هفت اصل حکمت‌آمیز خلاصه کرد که در آن به هفت مَهر مربوط به امور اعتقادی، رفتار، کردار اشخاص اشاره شده‌است. این موارد هفت‌گانه در زهد مانی به‌عنوان نمونه، مهر دهان عبارت از:

«...دوری جستن از گفتار کفرآمیز است، مهر دست، خودداری از اعمال زشت، مهر دل خودداری از شهوات و آرزوهای پلید و... هستند. از آموزه‌های دین تازه این بود که: مانویان از خوردن گوشت حیوانات و آزار رساندن به ذرات نور منع می‌شدند. یک مانوی نمی‌توانست غذای بیش از نیاز یکسال داشته باشد، باید بدون زن و هر گونه تعلقی برای نشر پاکی به اقطار دنیا سفر کند ولی عامه مؤمنان یعنی نیوشگان از این قواعد سخت معاف بودند» (کریستین سن، ۱۳۷۷: ۲۵۷).

لازم به ذکر است که بر اساس نظر پژوهشگران و نیز شواهد در دست می‌توان ادعا کرد:

اسماعیلیه اولین گروه از مسلمانان هستند که در قرن نُه میلادی در پی‌ریزی اندیشه‌های خود از گنوسی‌ها و مانویت تأثیر پذیرفتند. اندیشه‌ها و اسطوره‌های گنوسی به احتمال قوی از طریق موالی که در دوران بنی‌امیه به اسلام گرویده بودند و در کوفه سکونت داشتند به غلات شیعه و اسماعیلیه منتقل شد. (اسماعیل پور، ۱۳۸۱: ۳۵) و نیز برای اطلاعات بیشتر: ر.ک: (اردستانی، ۱۳۹۳: ۱۷۶-۱۷۹).
آنچه که در این مجال روشن است اینکه نمی‌توان از نقش پُرننگ ایرانیان در سرنگونی امویان و انتقال قدرت به خاندان عباسیان به راحتی گذشت. پس از آن بود که با پشتیبانی ایرانیان حاضر در دستگاه حاکم، نهضت ترجمه شکل گرفت و انتقال دانش از ملل مختلف، بویژه ایرانیان شکل گرفت. تاریخ‌نگار غربی نیکلسون هم در این زمینه معتقد است «با وجود آنکه شواهد چندان روشنی در دست نیست، جایگاه برجسته نظریه معرفت در اندیشه صوفیان اوایل، از تماس آنان با آیین گنوسی حکایت دارد.» (نیکلسون، ۱۳۸۲: ۵۲).

رویگرد پژوهش بر آن است که مؤلفه‌های اندیشه‌های عرفانی مانی را در میان شاعران تازی و در دوره عباسی بررسی کند از این رو ضروری می‌نماید که به برخی از کلیدواژگان اندیشه مانوی اشاره و سپس شواهدی از اشعار ایشان ذکر شود.

۲-۱-۱. نور و تاریکی

به اعتقاد مانی دنیای مادی ترکیبی از نور و تاریکی است. پدیده تاریکی که همان شرّ باشد، بر دنیا چیرگی یافته و رسالت انسان آزادکردن نور درونی و نور ایزدی است. در این میان بویژه در ادبیات فارسی با دو واژه «دیو و اهریمن» روبرو می‌شویم که در واقع منظور همان تاریکی است؛ از سویی تاریکی ممکن است در معنای جسم یا دنیای مادی هم به کار رفته باشد. در مقابل این دو واژه، نور استفاده شده که منظور از آن، روح است که باید از چنگال جسم (تاریکی) رها شود. روح آنقدر والا و ارزشمند است که از آن با عبارت طلا در گل (یعنی روح محبوس در ماده) نام برده شده است. نمونه‌ای از ادبیات مانویان در این باره: «شهریار روشنی را بشناختم / که درخت زندگی است / ظلمت را در یافتم / که درخت مرگ است» (اسماعیل پور؛ ۱۳۸۱: ۴۷). شهریار تاریکی، تجسم حقیقی اهریمن است اما شهریار روشنایی به جای اهورامزدا، یعنی زروان است. کنش اهریمن، بدون هیچ تحریکی از سوی ایزد روشنایی، تهاجم است. هم‌نوایی اندیشه ابوالعتاهیه در این مسیر کافی بود که مهر زندگه (۲) را بر اندیشه وی زنند.

الخیرُ و الشَّرُّ بها أزواجُ	لذا نتاجُ و لذا نتاجُ
لكلِّ إنسانٍ طبیعتان	خیرٌ و شرٌّ و هما ضدانِ
والخیرُ و الشَّرُّ إذا ما عُدّا	بینهما بونٌ بعیدٌ جدّاً

(ابوالعتاهیه، ۱۹۹۷: ۳۷۱)

معنی: خیر و شر باهم زوج هستند؛ هر کدام بچه‌ای دارند. / هر انسانی دو خوی دارد که عبارتند از خیر و شر / اگر بین خیر و شر را اندازه بگیری / میان این دو فاصله بسیار است.

به نظر می‌رسد ابوالعتاهیه در دوران حکومت عباسی که آغاز تأثیرپذیری مستقیم تمدن اسلامی از تمدن ایرانی است، بر آن بوده که جان‌گفتار خویش را تلفیقی از مضمون اصلی عرفان مانوی و تلفیق آن با ساختار عرفان اسلامی قرار دهد که این حاکی از آگاهی تاریخی وی از مضمون‌های موروثی ایرانی در حوزه عرفان است. این رویکرد، احساسی خودانگیخته و متأثر از ناخودآگاه جمعی زمانش بوده است. عبدالرحمن بدوی در تأیید این مدعا چنین نگاشته است: «أول ما نلاحظ في معتقدات أبي العتاهية أنه كان يؤمن بالإنثينية بكل صراحة، أحدهما خير والأخرى شر... غير أن أبا العتاهية صاغ نظريات الإنثينية في صيغة واحدة» (بدوی، ۱۹۸۰: ۳۸): نخستین مسئله در باورهای ابوالعتاهیه آن است که وی با صراحت به دوگانه‌پرستی اعتقاد داشته یکی خیر و دیگری شر؛ با این تفاوت که دوگانه‌پرستی را در یک قالب یعنی یکتاپرستی قرار داده است.

در جایی دیگر وی، دوباره مضمون تاریکی را مطرح کرده است:

إِنِّي لَفِي ظِلْمَةٍ مِنَ الْحَبِّ لِلَّ	دُنْيَا، وَ أَهْلُ التُّقَى كَوَاكِبُهَا
---	--

(ابوالعتاهیه، ۱۹۹۷: ۵۷)

ترجمه: ما در تاریکی عشق به این دنیا قرار داریم و پرهیزکاران (با دوری از سرچشمه شر) مثل ستاره‌های آن هستند.

نیکلسون در این مجال معتقد است در اشعار ابوالعتاهیه باورهای اسلامی و مانوی با هم در آمیخته است به گونه‌ای که صبغه اسلامی آن، مانع اتهام منتقدان نگردیده است. بشار بن برد در این زمینه سروده است:

الأَرْضُ مَظْلَمَةٌ وَ النَّارُ مَشْرَقَةٌ	وَ النَّارُ مَعْبُودَةٌ مَذْكَانَتِ النَّارِ
--	--

(بشار، ۱۹۸۱: ۲۴۱)

ترجمه: زمین تاریک است و آتش روشنگر، از زمانی که آتش وجود داشته، مورد پرستش بوده است.

۲-۱-۲. عقل‌گرایی و خرد

دیگر رویکرد اساسی اندیشه مانی، عقل و منطق است «مانویان از اینکه بدون عقل و منطق هیچ حقیقتی را مکشوف نکرده‌اند و پیش از هر چیز درهای معرفت را به روی خود گشوده‌اند، فخر و مباهات می‌ورزیدند.» (اسماعیل پور؛ ۱۳۷۳: ۱۳۰). نمونه یافت شده از ادبیات کهن مانوی پیش از اسلام در مورد ارزش خرد:

«مردمان را خرد و دانش، آموزم و ایشان را از آز و اهریمن رهایی دهم...» (همان).

در مورد ضرورت عقل‌گرایی در اندیشه‌های مانوی، لازم است ذکر شود که جهان مادی محصول شرّ و پرداخته آن است و در نتیجه برخورد خدای شرّ با خدای خیر تشکیل شده است، بنابراین مملو از درد و رنج است و در مسیر رهایی روحی که در بند جهان مادی است، هیچ ابزاری مثل خرد و معرفت راهگشا نخواهد بود.

مکمل تلاشهای عارف «شناخت تمام و کمال، که همانا بازشناسی وجود اصیل خویش و تولدی دوباره، و پدیداری مجدّد در پاکی نخستین است.» (دکره، ۱۳۸۰: ۱۰۹)؛ به همین دلیل جهت رهیدن از دایره تاریکی، خرد اساسی‌ترین ابزار است. این مسئله تا بدان جا مهم است که در آموزه‌های مانوی از خرد چنین تمثیلی قابل رؤیت است:

«هر که خرد به من آموخت / تاج گل بر سرم نهاد / هر که مرا به سوی مقدّسان رهنمون گشت / به روشنان (ستارگان) نیز رهنمون خواهد شد.» (اسماعیل پور، ۱۳۸۸: ۴۷).

در ادبیات عربی، گاهی اوقات خردگرایی چنان گریبان شاعران را گرفته که بزرگانی همچون ابوالعلاء المعری در قبال این میراث جاودان ایرانیان، ناخودآگاه به این گوهر درونی تمسک جسته‌اند:

أَيُّهَا الْغَرُّ إِنَّ خَصَصْتَ بِعَقْلِ	فَسَأَلْنَهُ فَكُلُّ عَقْلٍ نَبِيٌّ
---	-------------------------------------

(المعری، ۱۳۸۱: ۶۴۲)

ترجمه: ای انسان با تجربه، اگر خرد را معیار قرار داده‌ای، همین رویکرد را ملاک راه خویش قرار ده، زیرا هر عقل و خردی راهنماست.

سروده‌های معری غالباً متکی بر خرد و دعوت به عقل‌گرایی است، هرچند رنگ و بوی خرد‌گرایی نزد او اندکی متفاوت است. ابوالعتاهیه عقل و خرد را محور آراستگی انسان دانسته است:

و زینة العقل تمام الأدب	ما أنفع العقل لأصحابه
-------------------------	-----------------------

(ابوالعتاهیه، ۱۹۹۷: ۴۵)

ترجمه: چقدر خرد برای صاحب آن سودمند است! و آراسته بودن با خرد یعنی نهایت ادب. کاربرد خرد به عنوان یک اصل متعالی در عرفان، دلالتی برای کشف حقیقت است. هر پرسشی که پاسخش برگرفته از خرد باشد، نشانی از عمق تجربه عارف است. عارف هنگامی که گرفتار تعارض میان تاریکی و نور، یعنی همان جدال بین جسم و روح می‌شود، ضمیر ناخودآگاه خویش را با تمسک به خرد و عقل در وادی سفر خواهد گشود. لازم به توضیح است که منظور از خرد در اندیشه مانی با معنای اسلامی متفاوت است.

مانویان معتقد بودند جهان مادی پلید است و نباید به دام آن گرفتار شد؛ پلیدبودن جهان مادی توجیهی عقلانی داشت، زیرا از جسم دیوان ساخته شده بود... حکایت جان انسان فرق می‌کرد. او از جنس دیگری بود که اصل خود را فراموش کرده و گوهر خود را نمی‌شناخت. برای بیداری این جان غافل، ایزدان با سلاح خرد و آگاهی وارد عمل شدند. (آذرانداز، ۱۳۹۱: ۱۶۶)

۲-۱-۳. سفر

هدف از سفر، بازستانی و بازیابی گوهر درونی انسان است، مروارید یا همان روح که در عرفان مانوی به آن به‌عنوان یک رمز و نماد نگریسته شده، در اثنای سفر انسان، همچون گوهری رنگین در بند جهان خاکی است. گفتمان عرفای مانوی در عرفان پیش از اسلام حاکی از این چارچوب است که: «پشت کن به این جهان پلشت و بی اعتنا نگر/ خوشا، فرا روی توست/ راه سفر/ عزیمت خویش/ به نسیان مسپار.» (اسماعیل پور، ۱۳۸۸: ۵۰).

آفاق اندیشه‌های عرفانی در ادبیات عرب بویژه در دوره عباسی، از این‌چنین مثال‌واره‌هایی خالی نیست. تبلور ساختار عرفان مانوی بخصوص در ادبیات دوره عباسی،

تنبیهی دیرینه‌شناسانه است و منتج بر تقدّم کاربرد آن از سوی ایرانیان باستان است. درون‌مایه سفر در نحله‌های اسلامی به وضوح و فراوان دیده می‌شود:

ما نحن إلا كركبٍ ضمّه سفرٌ	یوماً، إلى ظلّ فيّ نمتَ إفترقوا
----------------------------	---------------------------------

(ابوالعتاهیه، ۱۹۹۷: ۲۲۱)

ترجمه: ما همچون کاروان در حال سفر به سوی سایه‌ای هستیم و سپس متفرق شدیم.

النّاسُ فی هذه الدّنيا علی سفرٍ	و عن قریبٍ بهم ما ینقضی السّفرُ
---------------------------------	---------------------------------

(همان: ۱۴۲)

ترجمه: مردم در این دنیا در حال سفر هستند و پایان این سفر بسیار نزدیک است.

فقل لقریب الدّار إنک ظاعنٌ إلى منزلٍ نائی المحلّ سحیقٌ

(أبونواس، ۱۹۹۸: ۴۷۶)

ترجمه: به اهالی این خانه نزدیک (دنیا) بگو تو به سوی منزلگاهی نزدیک و بسیار قدیمی (آخرت) در حال سفری.

فهُمُ الرّكبُ أصابوا مناخاً	فاستراحوا ساعةً ثمّ ساروا
-----------------------------	---------------------------

(ابوالعتاهیه، ۱۹۹۷: ۱۴۳)

ترجمه: آنها (مردم) مثل یک کاروان در حال سفرند؛ در محلی اقامت گزیده و استراحت کرده و سپس رهسپار شدند.

۲-۱-۴. ترک شهوت

در آیین مانوی رهایی جسم از طریق پرهیز از شهوات در قالب توصیه‌هایی همچون دوری از ازدواج، جدا شدن از وابستگی‌های مادی و دنیایی قابل بازیابی است.

ابوالعتاهیه علاوه بر شهوت، پرهیز از مکروه را هم در مسیر رستگاری لازم دانسته است:

و ما فاز أهل الفضل إلّا بصبرهم

عن الشّهوات و احتمال المکاره

(ابوالعتاهیه، ۱۹۹۷: ۳۴۷)

ترجمه: اهل فضیلت تنها از طریق شکیبایی در برابر شهوت و اعمال مکروه رستگار می‌شوند.
در جایی دیگر مخالفت با نفس اماره، چاره کار است:

خالف هواک إذا دعاک لریبۃ

فَلرُبَّ خیرِ فی مخالفة الهوی

(همان: ۱۵۱)

ترجمه: هنگامیکه نفست ترا به گناهی فراخواند، با آن مبارزه کن؛ چه بسا خیر در ترک هوای نفس باشد.

۲-۱-۵. قناعت، دوری‌گزینی از خلق

گرچه ریاضت اساس همه مسلک‌های زاهدان در تمام آیین‌هاست، اما این اعتقاد در آیین مانی ریشه در ثنویت جسم و روح دارد. ایشان معتقد بودند چون روح ساختاری الهی داشته و جسم ریشه‌ای شیطانی، پس باید بر جسم سخت گرفت تا هم‌زمان با تضعیف جسم و بُعد شرگونه آن، بُعد روحانی یا همان الهی آن رشد یابد؛ پس در گنه اندیشه مانوی:

همان قدر که روح والا و نجیب است تن، اهریمنی است. از این روست که ریاضت و خوار داشت تن، یکی از ضروری‌ترین وظایف دین‌آور مانوی است. رویکرد ایشان در ترسیم جهت فکریشان آن است که در روز، تنها یک‌بار باید غذا بخورد، سالی یک دست جامه بر تن کند، این قبیل سختی‌ها، برای آن است که از جهان مادی دوری‌گزینند. (اسماعیل‌پور؛ ۱۳۸۱: ۳۳-۲۹)

ابوالعتاهیه در ادبیات دوره عباسی، با لحنی همراه با توبیخ، نفس خویش را مورد خطاب قرار داده و از مسیری که نفس انسان غالباً همسو با نفس اماره برگزیده، اعتراض کرده است. دروغ؛ دیدن‌ها و شنیدن‌های نابجا مورد اعتراض شاعر است. گویی با این لحن قصد داشته مردم را به مسیری خلاف موارد فوق سوق دهد زیرا امور مذکور، شایسته اخلاق انسانی نیست:

یا نفسُ آنی تُؤفکینا حتی متی لا تُقلعینَ	حتی متی لا ترعوینا و تسمعین و تبصرینا
---	--

(ابوالعتاهیه: ۱۹۹۷: ۳۲۰)

ترجمه: ای نفس! تا چه زمانی با ما دروغ می‌گویی؟ تا چه موقع با ما مهربانی به خرج نمی‌دهی تا کی دست از کارهایت بر نمی‌داری و همواره به شنیدن و دیدن‌هایت ادامه می‌دهی؟ اصل بدیهی رنج در آیین مانی در ادبیات عرفانی دوره عباسیان رسوخ کرده‌است. در واقع تلاش مانی متکی بر گفتمان نجات‌بخشی است که انسان را از تیرگی که در شأن او نیست، برهاند. تنها راه بازشناسی اصالت گوهر وجودی عارف که در ادبیات مانی از آن به رمز «مروارید» نام برده شده، تحمل رنج، مشقت، ریاضت و قناعت نفسانی است. ابوالعتاهیه جریان ریاضت نفس خویش را در یک تکه نان و کوزه‌ای آب سرد و اتاقی تنگ و تاریک و یا اینکه گوشه‌نشینی در مسجدی و به دور از مردم توصیف کرده است:

رغیف خبزِ یابسِ	تأکله فی زاویة
و کوزُ ماءٍ باردِ	تشربه من صافیة
و غرفه ضیقة	نفسک فیها خالیة
أو مسجدًا بمعزلِ	عن الوری فی ناحیة

(ابوالعتاهیه، ۱۹۹۷: ۱۲۳)

ترجمه: یک تکه نان خشک که در گوشه‌ای آنرا بخورم/ و کوزه‌ای آب سرد و گورا که آن را بنوشم/ اتاقی کوچک و تنهایی/ و یا مسجدی در گوشه‌ای و به دور از خلق خدا. ابونواس دیگر شاعر این دوره، برای نمایش چنین درون‌مایه‌ای، تمام مایحتاج انسان را از دنیا، تنها کفن دانسته است:

كُلَّ حَيٍّ عِنْدَ مَيْتِهِ حَظُّهُ مِنْ مَالِهِ الْكَفْنُ

(ابونواس، ۱۹۹۸: ۲۵۹)

ترجمه: بهره‌هر انسانی از ثروتش و در هنگام مرگ، تنها کفن اوست.

۲-۱-۶. پرهیز از شراب

تلاش آیین مانوی از ابتدا بر آن بوده که مرز بین روشنی و تاریکی یا همان روح از جسم را از هم جدا کند. هر آنچه در این فرآیند موجب اخلال باشد، از آن دوری گزیده‌اند؛ به عبارتی پرهیز از نوشیدن شراب که به نوعی باعث شرّ و ظلمت است، به آزادی روح و جدا شدن انسان از وابستگی‌های مادی کمک می‌کند. نمونه‌ای از این بُن‌مایه در قالب شعری کهن از مانویان:

«از می و مستی نه گونه زیان و گناه بود: یک {این} که بیهوش شود؛ دیگر {این} که دردمند شود؛ سدیگر {این} که پشیمان شود. چهارم {این} که بدسخن شود...»
(وامقی، ۱۳۷۸: ۲۴۱).

گرچه قطعاً بر اساس مبانی اسلامی هم شراب‌خواری امری حرام تلقی شده و مسلمین بر مبنای آن از شراب پرهیز می‌کنند، اما نباید از رواج آن در دوره‌اموی‌ها و عباسیان به راحتی گذشت. رویکرد شیخ معره به موضوع شراب‌خواری علاوه بر ریشه‌اسلامی از گرایش‌های وی به مبانی تصوف مانوی نیز حکایت دارد؛ زیرا او فردی عقل‌گراست و شراب با عقل منافات دارد. وی تحت هیچ شرایطی حاضر نیست شراب بنوشد حتی اگر غم و اندوهش را بکاهد؛ زیرا از نظر او جسم نباید به پیامدهای آن آلوده گردد:

لَا أَشْرَبُ الْخَمْرَ لَوْ ضَمَّنْتُ ذَهَابَ لَوْعَاتِي وَأَحْزَانِي

(المعری، ۱۳۸۱: ۴۰۶)

ترجمه: شراب را حتی اگر غم و اندوهم را بکاهد، نمی‌نوشم.

در غیر این صورت، شراب خرد انسان را زائل می کند و زوال عقل با رویکرد و قانون او در تضاد است. تکرار این مضمون در جایی دیگر نشان از قاطعیت وی نسبت به موضوع دارد:

ولکنها ترمی العقول بعقال	و حرمتُ الشراب الراح لا خوف سائط
--------------------------	----------------------------------

(فروخ، ۱۳۸۱: ۶۷)

ترجمه: شراب مست کنند را (برخود) حرام کردم زیرا عقل و هوش انسان را می برد.

۳. نتیجه گیری

۱. از آنجاکه بنیاد آیین مانی، مجموعه‌ای مشتمل بر آرا و عقاید ادیان مختلف بود؛ وی سعی داشت به ادیان مختلف نزدیک شود و در همین زمینه کوشید تا از دیدگاه ادیان گوناگون برای پیشبرد مقاصد خویش بهره ببرد. راهبرد اصلی آیین مانی مبتنی بر ثنویت جسم و روح است که در آن رهایی تنها با داشتن حقیقت روحانی به دست می آید.

۲. پس از ظهور اسلام در سرزمین ایران و جایگزینی دین جدید، زدودن کامل بُن-مایه‌های عقیده پیشین، سخت دشوار می نمود؛ از این رو پس از سپری شدن دوره فتوحات مسلمانان و استقرار اقوام مَقهور در سایه حاکمیت جدید، عقاید و افکار سرکوب شده با جلوه‌ای بدیع به میدان آمدند و جایگزین برخی اعتقادات اسلامی شدند؛ از جمله زهد و تصوّف.

۳. بخشیدن صبغه اسلامی به عقاید مانوی را می توان رمز استقرار و گسترش عقاید ایشان در جهان اسلام دانست. این رویکرد توسط مترجم‌های ایرانی و زمینه‌ساز تکوین تصوّف با جوهره‌ای ایرانی و ماهیتی اسلامی گردید.

۴. بررسی آموزه‌های دین مانی در لابه‌لای دواوین شعرای عرب در دوره عباسیان، ما را به این باور نزدیک می کند که سیطره نفوذ این آیین چنان در ادبیات این دوره ریشه دوانده که کسی یارای مخالفت با آنرا ندارد.

۵. بازخوانی برخی اشتراکات در مضمون، محتوا و واژگان همراه با تطبیق آنها با کهن‌الگوی مانوی، در شکل‌گیری این فرضیه که خاستگاه و مشرب این اندیشه‌ها می‌تواند مشترک باشد، بسیار دخیل است؛ از این رو می‌توان چنین فرضیه‌ای را بنا نهاد که کاربرد بسیاری از مضامین در اشعار زهد و تصوّف پس از ظهور اسلام در ادبیات عرب، بخصوص دوره عباسی متأثر از اندیشه‌های مانوی بوده است.

پی‌نوشت

۱. عمر فروخ در کتاب «عقاید فلسفی ابوالعلاء معری»؛ ترجمه حسین خدیوچم؛ نشر مروارید؛ ص ۲۸۸؛ معتقد است خیام در افکار زاهدانه‌اش مقلد معری بوده است.
۲. روایات متعددی در مورد تعریف اصطلاحی و لغوی زندیق وجود دارد. اصل زندیق، زند است که کتابی پهلوی و متعلق به زرتشت است (ابن حزم، بی‌تا: ۱۸۹) و در اصطلاح یعنی اعتقاد به ثنویت و دوگانه‌پرستی؛ به عبارتی اعتقاد به وجود دو مبدأ خیر و شر، نور و ظلمت و خدا و ابلیس (جوهری، ۱۴۰۷: ۱۴۸۹).

کتابنامه:

- آذرانداز، عباس. (۱۳۹۱). «مفهوم خرد در آیین مانی». *مجله مطالعات ایرانی*. دوره ۱۱، شماره ۲۲، صفحه ۱۵۵-۱۶۹.
- ابراهیمی، محمود. (۱۳۸۱). *شرح فارسی سقط الزند*. چاپ اول. کردستان: دانشگاه کردستان.
- ابونواس، الحسن بن هانی. (۱۹۹۸). *دیوان الشعر*. حقه و ضبطه و شرحه: أحمد عبد المجید الغزالی. بیروت: دار الکتب العربی.
- أبو العتاهیه. (۱۹۹۷). *دیوان الشعر*. شرحه و ضبطه و نصوصه و قدم له: الدكتور فاروق الطباع. بیروت: شرکه دار الأرقم بن أبی الأرقم للطباعه و النشر.
- اسماعیل پور، ابوالقاسم. (۱۳۸۳). *اسطوره آفرینش در آیین مانی*. چاپ دوم. تهران: کاروان.

- اردستانی رستمی، حمیدرضا. (۱۳۹۳). «گنوس (عرفان) اسماعیلی در سخنان ابوالعلاء معری و ناصر خسرو قبادیانی». *فصلنامه پژوهشی عرفانیات در ادب اسلامی*. دوره ۵، شماره ۲۰، صص ۱۷۶ تا ۱۹۵.

- الیاده، میرچا و دیگران. (۱۳۷۳). *آیین گنوسی و مانوی (مجموعه مقالات)*. ترجمه ابوالقاسم اسماعیل پور. چاپ اول. تهران: فکر روز.

- بدوی، عبدالرحمن. (۱۹۸۰). *من تاریخ الإلحاد فی الإسلام*. مؤسسه العربیه للدراسه و النشر.

- بشار بن برد. (۲۰۱۲). *دیوان الشعر*. بیروت: دار الکتب العلمیه.

- پور نامداریان، تقی. (۱۳۷۵). *رمز و داستانهای رمزی در ادب فارسی*. تهران: نشر علمی و فرهنگی.

- دکره، فرانسوا. (۱۳۸۰). *مانی و سنت مانوی*. ترجمه عباس باقر. تهران: انتشارات فرزانه روز.

- رحیمیان، سعید. (۱۳۸۳). *مبانی عرفان نظری*. تهران: انتشارات سمت.

- فروخ، عمر. (۱۳۸۱). *عقاید فلسفی ابوالعلاء فیلسوف معره*. ترجمه حسین خدیو جم. تهران: فیروزه.

- کریستین سن، آرتور. (۱۳۷۷). *ایران در زمان ساسانیان*. ترجمه رشید یاسمی. چاپ پنج. تهران: انتشارات دنیای کتاب.

- وامقی، ایرج. (۱۳۷۸). *نوشته های مانی و مانویان*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.

- نیکلسون، رینولد. (۱۳۸۲). *عرفان عارفان مسلمان*. ترجمه اسدالله آزاد. چاپ دوم. مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.

